

UDK 930.1(497.11)''17''
+37.014(497.11)''17''
Наталија Јовановић

Годишњак за социологију
год. I (2005), бр. 1, стр. 97-124

ДРУШТВЕНО-ПРОСВЕТНЕ ПРИЛИКЕ У БЕОГРАДСКОМ ПАШАЛУКУ ПРЕ ПРВОГ СРПСКОГ УСТАНКА

Резиме

Школе у Србији током 18. века радиле су без наставних планова и програма. Настава је једнопредметна у свим разредима, па нема шта да се планира. Таква настава упућена је на једну одређену књигу, која је истовремено и програм. Најпре се учи буквар (класа буквараца), што траје и неколико година. Пошто се савлада буквар, чита се часловац (класа часловаца). Учење се завршава читањем псалтира (класа псалтираца). Писање се учи ређе и сматра се споредним. Настава почиње учењем буквара кад га ученици имају, а чешће се учило из рукописа. Рачунање на рабош је било врло распрострањено, народ је једино тако и рачунао.

Кључне речи: школе, наставни планови, наставни програми, социјалне прилике.

I

Организација политичког и привредног живота Срба под турском влашћу носила је пред Први српски устанак многа обележја из претходног периода, а међу њима: природни карактер привреде и патријархалну породичну задругу. У српским областима, највећи део народа живео је по селима, а ређе по варошима и паланкама. "Народ Српски нема други људи осим сељака. Оно мало Срба, што живи по варошима, као трговци (...) и мајстори (...) зову се варошани, и будући да се турски носе и по турском обичају живе, а уз буне и ратове или се затворе с Турцима у градове, или с новцем бјеже у Њемачку, зато они не само што се не броје међу народ српски, него ји народ још и презире..." (Карацић 1827:101). У варошкој средини, међу муслиманима, српско становништво је живело у својим посебним четвртима, на периферији или у предграђима утврђених градова и вароши.

Становништво у варошима и паланкама је по етничкој структури већим делом досељеничко из разних крајева Балканског полуострва. У селима је превладало српско становништво које је делом било староседелачко, а делом досељено у току миграције становништва. Сви Срби у верском погледу били су хришћанске вероисповести и у односу на Турке, муслимане, сви Срби су били "раја" са одређеним обавезама и правима у друштвено-правном, економском и политичком статусу према Османском царству.

У социјалном погледу, српско становништво је било углавном хомогено, међусобно повезано институцијама патријархалног живота. Старо

обичајно право је регулисало њихове унутрашње односе. Задруга и село чинили су основне ћелије породичне и друштвене организованости.

Српска држава у доба турске владавине на Балкану не постоји. У почетку живота под Турцима центар српског народа је био тамо где се налазила Пећка патријаршија, најважнији остатак српске духовности из доба Немањића. Одатле је и зрачио идеолошки утицај на народ и долазила идеја о српској државности. Са укидањем Патријаршије 1766. године и расељавањем српског становништва центар се померао према северу, заједно са становништвом. Овим померањем центра не утврђују се границе српске државе, али јача национална свест о српској држави. Постепено се мења и карактер идеје о “српској државности”, коју углавном носи народ. Та идеја све више губи феудална обележја. У рату између Аустрије и Турске од 1788. до 1791. године, у коме су Срби поднели главни терет, Смедеревски санџак или Београдски пашалук постаје она турска област која се најближе поклапа са Србијом и за коју руководство српског устанка одређује своје захтеве за аутономијом.

Београдским миром 1739. године Турско царство је поново избило на Саву и Дунав, својим северним границама. Тиме је између Аустрије и Турске успостављена равнотежа, која је трајала наредних педесет година. Турска је на западу водила мирољубиву политику и према Аустрији и према Млетачкој републици, а на истоку је ратовала против Персије. После Београдског мира Турска је намеравала да брани своје позиције у Европи и обнављањем Београдског пашалука, поновним организовањем северних покрајина у Војну крајину са седиштем у Београду. Београдски пашалук је укључивао територију некадашњег Смедеревског санџака, затим Ниш и његову област који више нису били на граници, Соколску, Ужичку, Пожешку нахију и Шабац и његову нахију. Гранични положај Београдског пашалука према Аустрији, што значи и према Средњој Европи, плодност терена, релативан мир, представљали су повољне околности под којима се градило српско друштво крајем 18. века.

Главна карактеристика турског државног поретка у Београдском пашалуку јесте малобројност органа власти. Према аустријским пописима с почетка 18. века у Пашалуку – Србији омеђеној Савом, Дунавом, Дрином и Моравом, било је око 60 000 душа (Ђорђевић 1922:27). Крајем 18. века тај број је нарастао на скоро пола милиона. Цвијић је указао на то да су главне миграционе струје досељеника према Србији ишле из старе Рашке, Херцеговине и Косова и Метохије (Цвијић 1987).

Разлог за миграциона кретања српског народа, према Београдском пашалуку, био је у сталним ратовањима и у плодном земљишту које је било погодно за сточарство и пољопривреду. Највећи део досељеника се бавио сточарством, користећи природне изворе. Они су донели и своја правила унутрашњег, патријархалног живота и патријархалну културу прожету историјским памћењем о ранијим временима, идеализованом под Турцима,

очувану православну веру у отпору против ислама. Пренели су и своје навике да без интервенције државе организују живот и створе унутрашњи ред. Досељеници су пренели у Београдски пашалук и традиције некадашње државе Немањића, подржаване од православне цркве, које су, с њиховим доласком на земљу Деспотовине, само добиле на значају. Православна црква, манастири и народни сабори представљали су јаку духовну и друштвену основу за манифестације јавног, верско-црквеног и национално-политичког живота српског народа. У организационом погледу, црква у Србији је, као и у другим крајевима под турском влашћу, била под патронатом Цариградске патријаршије. У верском и друштвеном животу Срба у Турској, посебну улогу су имали манастири (Студеница, Дечани, Прохор Пчињски ...). Значај манастира је не само верски, већ и друштвени, културни и национални. Вук Караџић сведочи да се о великим црквеним празницима и народним саборима, уз манастире окупљало мноштво народа, и ту се поред осталог трговало, размењивале занатске и друге услуге, дружило и састајало, певало и забављало (Караџић 1827:100).

Досељеници, који су током 18. века непрекидно пристизали, преплавили су простор, поробљаван од Турака и Аустријанаца, једном снагом коју су тада могли имати само слободни људи, сточари. Они су, насељавајући Србију и негујући државну традицију у свом патријархалном кругу, и овде наставили да живе супротстављајући се турској власти. Србијанско друштво је изграђивано у споју староседелаца и досељеника. Стапање староседелаца и досељеника у једну целину, крајем 18. века у Београдском пашалуку није текло ни брзо, ни лако, ни мирно. Долазећи из нешто другачије географске средине и другачијих друштвених услова, у мањим друштвеним групама, досељеници су пролазили кроз тежак процес прилагођавања новој средини. Требало је да се привикну и на измењене привредне услове и на нову технику привређивања. Непрекидна сељакања народа под Турцима праћена су запуштањем плодних терена. Поновна култивисања опустелих области, стицање привредних навика, уобличавање насеља изискивало је много труда и много времена. Услед недостатка дужег континуитета у развоју, због примитивних услова привређивања, у изолованости у којој се живело под Турцима, услед непрекидног досељавања и тешкоћа привикавања на нову средину почетком 19. века у Београдском пашалуку опстају искључиво архаичне друштвене форме, породичне задруге, разбијена сеоска насеља прилагођена сточарској привреди.

Облик самоуправне организације у 18. веку се остварује преко кнезова, најугледнијих сељака – старешина села. Турци их нису ни постављали ни плаћали, већ су их једино потврђивали пошто их народ изабере. Кнезови су били једина веза између народа и турских власти. Невезани материјалним интересима за турску државу, кнезови су добили друштвену функцију у средини у којој су живели. Њихова улога у много чему подсећа на улогу коју су имале родовско-племенске старешине у пред-

државно доба. Кнезови су исто толико били неопходни као и родовско-племенске старешине, још и више услед присуства непријатељске државе.

Натурална привреда и ситна робна производња, сточарство као главна привредна грана која ствара вишкове за размену, јесу основа развоја друштва крајем 18. и почетком 19. века. Српско друштво је било потпуно хомогенизовано, није било социјалне диференцијације међу српским становништвом. У Србији је тада најчвршће изграђена економска и друштвено-политичка самоуправа у оквиру села и кнежина.

Београдски пашалук у 18. веку је био под шумом. Врло примитивним оруђима за производњу крчено је земљиште, па се као главна грана производње развијало сточарство, и насеље прилагођава сточарској производњи. Развијало се екстензивно сточарство са ослоном на колективно земљиште.

Подручје Београдског пашалука и суседних нахија које су касније ушле у састав обновљене Србије било је изразито пољопривредно заостало подручје са неразвијеном градском привредом. Земљорадња и сточарство биле су главне гране привређивања. Обрада земље је била примитивна, с ретко којим искуством пренетим из Европе. Србију су претежно насељавали сточари из околних планинских области који нису били ни вични ни навикнути да раде на њиви. Поред пшенице, гајили су и јечам, раж, просо и кукуруз. Народ је, од поврћа, знао за купус, пасуљ, боб и лук. Платно се ткало од лана и конопље. У 18. веку се појављују први виногради, воћњаци и шљивари (Самарџић 1994:346-7). Повећана трговачка размена, пре свега свињогојство, помагала је и кнезовима и народу да дођу до неопходних новчаних средстава за плаћање пореза и за набавку оружја. Развијено сточарство омогућило је опстанак српском народу. За стоку извезену у Аустрију могло се тамо набавити све, укључујући и оружје и муницију. Све је више новца било на селу. Српско сељаштво се одржавало у доброј снази и спремало се за коначан обрачун са Турцима.

Занатска производња у Србији се споро обнављала, и тешко је излазила на страна тржиште. Градови су услед ратова највише страдали и остајали пусти. Крајем 18. века по градовима, касабама и паланкама Србије почеле су се окупљати занатлије, већином у служби војске. Дobar део занатлија и сам је припадао јањичарском реду, војничком друштвеном слоју, мада је било и ерлија, Турака грађана, који су се бавили занатима. Упоредо са њима све више је било и занатлија хришћана, највише Срба и Цинцара. Сви они су развијали послове толико да подмире потребе своје околине. У градским насељима живело је, углавном, турско становништво (спахије, феудални чиновници и Турци - ерлије који су се бавили трговином и занатима), православни хришћани - трговци, дућанџије и занатлије. Хришћани обично живе у посебним четвртима, махалама, најчешће у предграђима. За друштвени и политички положај Срба од великог значаја је била чињеница да су кроз њихове територије водили путеви међународне

трговине. У последњој деценији 18. и почетком 19. века посебно је било занимљива појава Срба сељака у унутрашњости Београдског пашалука као трговаца стоком. Пораст трговачког промета између земаља средње Европе и Балкана све више је постајао један од основних чинилаца који ће утицати на промену друштвеног и политичког положаја српског становништва у Београдском пашалуку.

Основна установа друштвеног живота Срба који су живели под турском влашћу била је породична задруга. Задруга је представљала облик колективног живота и привређивања код наших народа. Сви чланови задруге су били повезани крвним сродством, и заједничком, задружном својном на земљу. Такав колективан начин живота био је условљен екстензивним полу-номадским сточарством и примитивним ратарством. Потреба заштите и опстанка тражила је породицу која је својом бројношћу и дисциплином својих чланова једино и могла надокнадити недостатак оруђа за производњу и обезбедити основне услове опстанка.

Породичне задруге нису биле само породичне организације него и самосвојне економске кооперације. Задруге у којима је живело и по неколико породица значиле су много и у политичком животу села. Задруга је била основна ћелија у етничкој карактеристици и социјалној организацији српског народа. Тамо где је било задружног живота и кнежинске (локалне), сеоске самоуправе, ту је српски народ успео да очува сва битна својства народне организације и националне културе. Исламизација и читлучење, манифестни облици друштвеног потчињавања од стране турске државе, успевали су далеко више у крајевима где су биле разбијене институције обичајног народног живота, рачунајући и народну црквену организацију.

У мирним временима, пред турском влашћу одговарале су старешине задруге и кметови (кнезови), или село као колективно организована народна заједница. Сви јавни послови и све јавне сељачке обавезе расправљани су на сеоским зборовима. Сеоска општина је представљала српски народ пред турским политичким, судским и пореским властима. Више сеоских општина образовало је кнежину која је важила за управно-територијалну организацију. Сеоски кметови, односно сеоски зборови, кнежинске скупштине и кнезови били су носиоци свих јавних народних захтева. Заједно са калуђерима и виђеним свештеницима, кнезови су били и представници српског народа пред другим државама.

Онде где је постојала општинска и кнежинска самоуправа која је штитила и појединачна права сељака и заједничка права села, процес друштвено-економског потчињавања српског народа, експлоатација и друге злоупотребе су наилазиле на отпор. Тиме су ублажаване последице анархије и политичке самовоље која је захватила Османлијско царство при крају 18. и почетком 19. века. Зато није случајно што је управо удар на права кнежина и на саме кнезове, уз друге додатне мотиве и узроке, изазвао устанак у Београдском пашалуку и што је Први српски устанак наишао на тако јак

одзив у српском народу где год је постојала народна друштвено-политичка организација и локална самоуправа.

Свиштовским миром 1791. године, којим је окончан рат између Аустрије и Турске, и у коме су Срби ослободили од Турака добар део Пашалука, предвиђене су значајне повластице за Србе од стране турске државне власти. Уз додељивање амнестије Србима, тада се први пут у једном међународном уговору уместо Београдског пашалука, помиње Србија.

Због запостављања интереса Срба, тада су први пут формулисани самостални српски захтеви за одређење статуса Србије према Турској. Како се пред крај рата видело да ће се ослобођени део Србије поново вратити Турској, једном прокламацијом, коју су потписали многи црквени поглавари и кнезови, издејствована је код турских власти, преко аустријског двора, шира аутономија за Србију. Србија није том приликом добила аутономију, али се стање у Пашалуку у много чему изменило. Укинута је читлукење и јањичарима је забрањен повратак у Пашалук. Спахије станују од тада само у Београду, а турска насиља се забрањују. Цркве и манастири могу слободно да се подижу. Ради одбране Београдског пашалука установљава се и српска народна војска под својим старешинама (Пантелић 1927:97-104). Додељене повластице имале су велики економски, а посебно политички значај за Србију.

Велики политички значај ових повластица је био у томе што је турска држава, ослањајући се на Србе, открила своје унутрашње слабости. Тиме је створен основ за регулисање односа Србије и Турске. За Србе је то био један корак ближе ка ослобођењу од турске власти.

II

У периоду стварања нација у Европи српски народ се није развијао на једном заједничком простору и под истим политичким, верским и културним утицајима. Крајем 18. и почетком 19. века већина српског народа живи под турском и аустроугарском влашћу.

1. Српско становништво које је живело северно од Саве и Дунава, лишено сваке самосталности, развијало се знатно брже и у повољнијим друштвеним и културним условима од оног који је остао у границама Турске. Политички живот код Срба у Монархији на почетку 19. века био је сведен на уска црквено-школска питања. Културни живот се развијао под утицајем Карловачке митрополије и њеног митрополита Стефана Стратимировића.

На подручју на коме су живели Угарски Срби било је релативно развијено основно школство и постојало је неколико нижих гимназија, углавном под утицајем цркве. Световних гимназија и учитељских школа није било. Српска деца су похађала католичке и протестантске школе. Српско грађанство, на овом подручју, истицало је захтев за сопственим средњим

школама, па је својим средствима и уз подршку митрополита Стратимировића, основало гимназију у Карловцима 1791. године, касније и у Новом Саду. Оснивањем националних школа, створени су друштвени услови да политички и културни живот Срба у Монархији, на темељима рационализма 18. века, буде у функцији предстојећих промена друштвеног живота и осталих делова српског народа.

У 18. веку међу Србима у Угарској уочљива је друштвена потреба да се учине радикалне промене у дотадашњој култури, да се стара византијска култура доведе у склад са западноевропском, као претпоставком свих друштвених и културних услова српског народа у борби за опстанак међу европским народима.

Развитак школства у Монархији, поред других друштвених услова, био је и под утицајем митрополита Стратимировића, као равноправног друштвеног чиниоца. Митрополит је настојао да школе веже за цркву и у њима очува народни, славеносерпски језик и ћирилицу. Тиме је пружан отпор германизацији, као културном утицају, која је спровођена путем немачких школа и језика. Он се истовремено супротстављао оснивању учитељских школа под утицајем државе. Православна црквена власт увиђала је да се за одржање вере мора прилагођавати новим приликама. Православни Срби у Монархији живели су у културним условима у којима се осећао утицај западне просвете, рационализма и истицања значаја народног језика за политички и културни развитак.

Српски културни центар се на крају 18. и почетком 19. века, помера из Беча у Пешту, а затим и у Нови Сад. Културно померање према Пешти било је реакција на прву штампарију српских књига у Будиму, што је довело до окупљања српске интелигенције у Будиму и Пешти. Такође су и значајна друштвена догађања оног времена били пештански и други вашари на којима су се окупљали трговци и занатлије српске народности из свих крајева. Вашари су били центри не само трговине и размене добара и услуга, већ и место културних додира и културних догађања. Значајну улогу је имао и Пештански универзитет, на који су богатији Срби слали своју децу на студије.

Упоредо са будимскопештанским развијао се и новосадски културно-политички центар, као једно од најзначајнијих средишта српског грађанства у Монархији. Нови Сад је био град са преко 20 000 становника, великим бројем радњи – дућана, развијеним занатством, развијеном трговином жита и речним саобраћајем на северу до Пеште и Беча, са саобраћајним, трговачким и културним везама са Србијом. Релативно развијено школство, посебно српска гимназија, омогућили су окупљање српске интелигенције. У првој половини 19. века Нови Сад је имао две српске штампарије.

Крај 18. века је протекао у борби за српску књигу и штампу. У том веку су Срби, што се тиче писмености, искусили три језичка модела: стари српскословенски са примесама народног језика, рускословенски и народни

модел. Први је доминирао на почетку 18. века, други у средини, а трећи на крају века. Промене језичког (а самим тим и културног) модела биле су наметнуте; оне су резултат културних превирања и доминација развијених европских народа и култура. Међутим, већ од средине 17. века, када је престало штампање српских књига, руске књиге и руска култура продиру међу Србе, поданике Монархије. Рускословенски језик тада постаје језик српске цркве и српске књижевности. Аустрија је толерисала овај увоз књига и друге руско-српске културне везе. Када су почеле да се штампају српске књиге у Монархији, штампале су се на црквенословенском. Аустријске власти су, истовремено, протежирале и штампање књига на немачком језику. Тако је међу Србима, који припадају истој вери и цркви, дошло до подела на важном културном и националном питању, као што је језик и правопис. И тада и касније те поделе су биле моћно средство политичке манипулације.

Српска књижевност је имала верски и обредни карактер. Црквени, рускословенски језик је био књижевни језик. Чим је грађански слој у Монархији ојачао и световни дух се почео ширити, јављају се и први писци који нису свештена лица. Они прокламују права народног језика. Доситеј Обрадовић је први указао на разлоге за употребу народног језика у књижевности, којим се и сам служио. Језик је за њега био оруђе културног напретка и усавршавања. У идеји да народни језик треба да постане књижевни језик, Доситеј полази са рационалне позиције а Вук Караџић и српски романтичари 19. века, са позиције чувања и неговања етноса. Доситеј је рационалист, просветитељ и практичар 18. века, и он је за народни језик зато што је тај језик, по његовом мишљењу, најлакши, најбржи и најпоузданији пут напретка народа у најширим слојевима.

Доситеј је био родоначелник српске световне просвете. Он се залагао:

- да се уместо старих словенских слова уобличи такозвана грађанска слова, за писање народног језика;
- да се за све световне списе употреби народни језик, а да стари црквени језик остане у цркви;
- да се обичајима, навикама и празноверицама и верским обредима супротстави рационализмом, по примеру најобразованијих европских народа а против искључивог држања просвете у црквеним рукама;
- да се наглашава рационална и морална страна вере;
- да школом и књигом пре свега учи свет слободном суђењу и умовању свуда и у свему;
- да сви Срби мисле и раде онако, да читају и уживају у ономе што су најобразованији европски народи уживали и читали, мислили и радили;
- да се испољава јасно и отворено јединство народа (Новаковић 1911:17-8).

Срби, као народ, нису имали у 18. веку научне и културне националне институције, па су се појединци школовали на широком културном простору од Петрограда, Москве и Кијева, преко Пеште, Будима и Беча, до немачких универзитета, Париза и Лондона. Тамо су се стицала знања, усвајале културне и друге вредности. Они који су се враћали у своју средину носили су културно обележје оних средина из којих су долазили, и то је имало одраза и на њихово културно деловање.

2. Подручје Београдског пашалука и суседних нахија које су касније ушле у састав обновљене Србије показује крајем 18. и почетком 19. века општа обележја једне изразито заостале пољопривредне области са неразвијеном градском привредом. Српски народ који је живео под турском влашћу, територијално је припадао администрацији два вилајета: босанског и румелијског. Босански вилајет, или Босански пашалук обухватао је санцаке на територији Босне и Херцеговине. Ту је српски народ био потпуно потчињен турској власти. На челу Босанског пашалука био је паша, кога је непосредно постављала турска централна власт. Муслиманско становништво Босне и Херцеговине није представљало хомогену друштвену групу, него је социјално и економски било издиференцирано, насупрот хришћанима, који су углавном живели по селима и бавили се ратарством и сточарством, и представљали само један друштвени слој – сељачки.

Српски живаљ у целини или у деловима, с обзиром на турску административно-територијалну поделу, настањивао је следеће турске пашалукe: Београдски, Новопазарски, делове Босанског, Видинског, Скадарског, Призренског, цео Нишки, Лесковачки, Врањски, Пећски, Приштински. За разлику од српског становништва у Угарској, које је било под европским културним и политичким утицајима, српски народ у Турској

је на маргинама европских друштвених процеса. Социјалну слику српског народа под турском влашћу чиниле су опустеле, порушене и опљачкане цркве и манастири, задужбине националних владара, покидане економске, друштвене, црквене, културне и политичке везе са Србима у Монархији, и осталим крајевима. Материјално и духовно осиромашено становништво, да би преживело тешке прогоне и злостављања, повлачи се у села и планине.

Србима из Београдског пашалука с краја 18. века претило је културно-национално нестајање. Они су били изложени притисцима и физичким истребљењима, и другим мерама друштвеног потчињавања и економске експлоатације села, аграрно-правним продукционим односима који су онемогућавали друштвене, културне, национално-политичке, и верске акције и иницијативе. Снажни миграциони процеси и велике сеобе Срба 1690. и 1737. године слабили су етничку базу српског народа. Биле су изражене и појаве спонтане и насилне етносимбиозе које су доводиле до нових културно-историјских, друштвено-економских и национално-политичких стандарда, до новог стања и етничких и друштвено-политичких и културно-социјалних односа.

Чести преласци српског живља преко Саве и Дунава били су прилика за упознавање начина живота развијеније средине, што је омогућавало успостављање духовних, културних, просветних и економских веза Срба, насилно подељених државним границама Турске и Аустрије. Упркос постојању државних, и других граница, успостављала се веза преко скела, стварали се путеви којима су се кретали не само људи и преносила трговачка роба, већ и идеје, информације, књиге и уметничка дела. Ове везе су зависиле од општих спољних и унутрашњих политичких и друштвених прилика, и од односа великих сила, посебно Турске и Аустрије.

Манифестни облици културног живота српског народа, на овом простору, били су: традиционално народно песништво, градитељство цркава и манастира, црквено сликарство, уметнички занати и народни обичаји и обреди. За српски народ који је живео под турском влашћу манастири и цркве су били једине легалне народне установе, друштвена и политичка упоришта, центри писмености и културног живота. Око њих су се окупљале народне масе и одвијао друштвени и духовни живот, одржавали различити скупови, светковине, сабори, јавни и тајни састанци народних представника. У њима је црква оснивала једине просветне установе тог времена: манастирске и црквене народне школе, које су одржавале скроман степен писмености у народу, припремале свештенике и будуће учитеље. Даље школовање овог подмлатка настављало се у Монархији. Најновија истраживања указују да су не само манастири, већ и поједине сеоске цркве поседовале нешто књига. То су биле богослужбене књиге, мада је било и књижевних и историографских дела, штампане најчешће у Москви, Кијеву, Венецији, Бечу и Будиму.

Најистакнутију улогу у народном животу имале су задужбине: Студеница, Дечани, Милешева, Пећка патријаршија и други манастири у

којима су се чувала многа сведочанства о српској средњовековној држави. У некима од њих су се чувале и свете мошти српских владара и архиепископа. Народ је вековима, управо уз помоћ ових институција развијао, неговао, поштовао и чувао културу средњовековне Србије. Црква је подстицала овај култ, а њени писмени калуђери су састављали књижевна и историографска дела посвећена појединим светитељима и њиховим манастирима.

Канонизација српских средњовековних владара из лозе Немањића, коју је извршила српска црква, представљала је главну карактеристику културе српског народа под турском влашћу, као израз повезивања државних и црквених традиција и интереса. У српским крајевима под турском влашћу, крајем 18. века, у крајње неповољним политичким, економским и културним приликама, ове су тежње биле изражене, неговане и одржаване у свим областима духовног живота народа: у црквеном обреду, усменој народној песми, књижевним делима и ликовној уметности. У предустаничко време у народној свести и уметничкој традицији неговано је сећање на српску историјску прошлост, српске владаре, косовску трагедију и њене јунаке.

Средином 18. века, у поробљеној Србији је настао познати *Троношки родослов*, најзначајнији књижевни споменик тога времена, спис о судбини владара током српске историје, који је по својој форми и садржају био намењен неговању историјских традиција у српском народу, буђењу и утврђивању његове националне свести. Посебно је упечатљиво описана Косовска битка и њени јунаци. Дело непознатог српског историчара и писца сведочи о духовној клими која је владала у српским манастирима на прелазу из 18. у 19. век, у време када се међу Србима припремао устанак.

У култури Срба који су живели под турском влашћу, у предустаничком периоду, било је преовлађујуће присуство старе црквено-словенске културне традиције и то како по њеним основним облицима, тако и у погледу садржаја. Њени главни елементи су: православна духовност, црквено-словенски језик, позновизантијски културни елементи у градитељству и сликарству и др. Носиоци културе били су, пре свих, учени калуђери и свештеници (прота Матеја Ненадовић).

У последњим деценијама 18. века, а посебно почетком 19. упоредо са црквенословенском и народном патријархалном културом, настају и живе облици савремене световне, грађанске културе, чији су носиоци представници српске интелигенције формиране ван граница турске државе.

Када се анализирају културне прилике овог доба, посебно књижевно стваралаштво и развој школства, незаобилазан је допринос Доситеја Обрадовића као просветитеља који је подигао српску културу на ниво просвећености и Вука Караџића који је српске националне идеје пренео са друштвено-политичког на културно и просветно подручје. Вук, иако познавалац западно-европске културе, ослања се на српски етнос и народни језик, демократизује књижевно и културно наслеђе предака.

Управо различит социјални простор, политички услови и културна средина резултирали су двама различитим приступима према српској култури које налазимо код Доситеја и Вука, главних представника српске културе и просвете 19. века. Доситеј делује у европски просвећеној средини у којој је значајан културни утицај имала Карловачка митрополија и руска православна црква. Он делује у културној средини, која је читав век и по испред народа који је опстајао на србијанском простору под турском окупацијом. Вук из те и од те културно заостале средине полази, истичући њене вредности, пре свих језик и усмено народно стваралаштво, да би преко њих привео колективној свести традицију, књижевност и културну баштину Срба. Сакупљајући народне умотворине и стварајући српско писмо успео је да сачува културно народно благо и да српску културу, а самим тим и народ, приближи европској култури и европским народима, што је и био услов опстанка српског народа. Српски народни језик и усмено предање је сам народ изнедрио, као аутентични културни елемент, у условима вековног истрајавања под турском влашћу. Вук Караџић сакупља фолклорно градиво, а народну културу истиче као предмет научног испитивања. Доситеј је рационалист са тежњом уношења што више поука и идеја из европски просвећених средина. Он је народни учитељ, а Вук је онај који народ проучава. Доситеју је фолклорно градиво средство за поуку, Вуку циљ научног истраживања. Доситеј је народни (популарни) књижевник, Вук народни проучавалац.

III

Од доласка Турака на Балкан, турске речи су почеле да улазе у српски језик. С турском влашћу стигла је лексика која се односи на управу, а с привредним везама дошли су и изрази за одговарајуће појмове. Ислам је донео термине из религијског живота. У вековима који су следили, турцизми су прожели све слојеве речничког фонда, од психичког живота до јеловника, од назива разних заната до имена биљака и животиња. Осим лексема турског порекла, међу турским речима које су усвајане на српском говорном подручју, било је речи које су долазиле из других азијских култура: арапске, персијске, па и из латинског и румелијског. “Велики број места је носио имена примљена од Турака” (Ивић 1998:101). Присуство турцизама у српском језику је почело да слаби тек у 19. веку и касније, иако су до данас многе турске речи остале.

Турски утицај на српски језик, по својој снази, надмашивао је све друге стране утицаје, међу којима и грчки (који је био најјачи у претходној епохи). У преовладавању утицаја турског језика огледа се значај утицаја турске државе и културе на живот српског народа у датом историјском периоду. Османлијско царство је донело сасвим другачију цивилизацију од оне у којој су Срби живели до тада. Најпре је верска основа тих двеју

цивилизација била различита. Потом, различит је културни ниво тих цивилизација, и најзад, реч је о односу освајачке и потчињене цивилизације. Живећи међу Србима, Турци су поред економског имали и културни утицај. Промене су биле најјаче и најочигледније по градовима, који су све више добијали орјентални изглед, нешто слабије по селима, чија се духовна и материјална култура мање мењала. Разлике у утицају турске културе – присуство турских речи – огледао се и по регионима. Тај утицај био је много присутнији у косовско-метохијским пределима, југоисточној Србији, Санџаку, Босни и Херцеговини, него у Београдском пашалуку. Турске речи и изрази су се сретали и у областима које су дуго биле под аустроугарском влашћу. Остале су као траг некадашње турске владавине или су резултат бројних сеоба и миграција. Турски језички утицај у говорима исламизованог становништва доминира у лексци која се тиче вере, породице, људских осећања и преживљавања (Ивић 1998:202).

Турско продирање на Балкан променило је однос ранијих снага и културних утицаја. Долази до слабења грчког културног утицаја, а самим тим и слаби утицај грчког језика на српски. Променом политичког и културног положаја Грчке и њена култура губи престиж, а преузимање грчких речи је сада много мање. Остале су само две области живота у којима су додири и даље опстајали: црква и трговина. Турско освајање није одузело Грцима духовни примат који су они имали у православној цркви, чак се проширила моћ грчког клера (Ивић 1998:104). Истовремено су грчки трговци и даље остали важни трговачки посредници. Језик је сачувао траг тих веза у великом броју речи. На југоисточном српском простору који је био изложен утицају Солуна као економског центра, таквих речи има више него другде. Ове изразе је усвојила српска црква као целина.

Учвршћивањем и трајањем млетачке власти растао је утицај италијанског језика, посебно у приморским крајевима. У пределима под аустријском влашћу био је отворен пут за немачке речи, а Срби на тлу Угарске били су изложени мађарском језичком утицају.

Срби су у 18. век ушли са српскословенским и народним језиком и писмом.

1. Српскословенски језик задржао се у функцији језика богослужења, верских књига, а делимично и црквене администрације и књижевности, како оне која се преписивала, тако и оне која се стварала. Овај језик је своју коначну форму добио почетком 18. века у средини угарских Срба, и резултат је завршне фазе развита ћирилице у српскословенској епоси. Српскословенски текст често је био са примесом народног језика. Српскословенски језик је најчистији у саставима који имају карактер формалног акта.

2. Историјске промене крајем 18. века створиле су друштвене услове за писмену употребу народног језика код Срба. У крајевима који су били под аустријском влашћу, из потребе да се води писмена администрација, расла је писменост. Код Срба из ових области администрација се водила на народном

језику по занатлијским цеховима и по општинама (црквеним и грађанским), а у великој мери и у самој цркви. Пракса писања на српском језику установљена је још после Велике сеобе 1690. године, када је велики број Срба населио Будим, Пешту, и Сентандреју. Карловачки митрополитски двор био је главно седиште писања на српском. У многим документима се народни језик мешао са црквеним, иако не увек у једнакој мери (Ивић 1998:109).

Доситеј Обрадовић је први увео народни језик у српску књижевност. Његова књига “Живот и прикљученија” била је не само написана тим језиком него је садржала и став да би ваљало да учени људи на простом језику пишу. “Доситеј се залаже за демократизацију књижевног језика да би књижевност могла што корисније послужити народу” (Ивић 1998:110). Он одбацује стари књижевни језик – црквени језик – који мало ко разуме. Истовремено, Доситеј, први у српској јавности проговара и против монаштва и превелике моћи цркве, што је такође поткопавало положај црквеног језика у друштву. Често се истицало да Доситеј није у потпуности доследан у коришћењу народног језика. Наиме, он је у својим текстовима користио црквенословенске речи, које су недостајале лексичком фонду народног говора. У томе се види његов рационализам (Ивић 1998:140).

Српскословенски лексички фонд није био довољан посебно када је требало означити појмове из друштвеног живота и цивилизације у аустријским земљама, што ни народни српски говор није могао поунити. У таквим случајевима су се користиле стране речи и изрази. Документи са земљишта под Хабсбуршком управом су пуни немачких, мађарских и латинских речи, као и турцизама. Део српског народа који се крајем 18. века нашао у границама Хабсбуршке монархије сусрео се са новим појмовима и појавама. Недостатак одговарајућих речи у свом језику они су ублажавали преузимањем готових речи из језика носилаца те цивилизације, пре свега из немачког (Ивић 1998:110). Срби су почели употребљавати мноштво немачких речи у војној области, у области друштвеног поретка (паор, ритер, гроф, цех, лиферант...), у материјалној култури и занатству (месинг, плех, штоф, мидер, шнала, шоља, тишлер, шнајдер, шустер, фарба, туце, пар, вага, шупа, плац...) (Ивић и Младеновић 1994:101). То су биле области друштвеног живота Срба у којима је немачки утицај био посебно јак. Често су узимане речи за појмове који су Србима били познати, или су за њих имали домаће или турске изразе. То је посебно било изражено у терминологији занатства и трговине. На страни новог имена били су престиж, мода и социјални статус.

Народни језик се користи и у књижевности у 18. веку. У то време настаје “Прича о косовском боју”, написана на језику углавном народном, са нешто српскословенских примеса. У тај прозни састав преточене су народне песме о Косову.

У 18. веку је међу Србима било много више усмене књижевности него писане. Највећи део народних умотворина из тих времена је остао незаписан и изгубљен. Песме су разноврсне по садржају, језику и пореклу. Међу њима

има екавских, ијекавских и икавских. У понеким песмама су се и дијалекти преплитали. То се може објаснити тиме да су народне песме често путовале из једне културне средине у другу, а у војничким срединама додири и мешања дијалеката су део свакодневног живота српског човека на балканском простору.

Народну, усмену књижевност Срба су градили обично непознати творци, према неписаним законитостима. Једна од тих законитости је да ова књижевност настаје као усмена, и пред своју публику излази једино усмено. Ако је слушаоци прихвате она траје дуго и стално се дограђује. Тај процес се не зауставља ни кад понеки од тих текстова буду забележени. Књижевност која је на тај начин стварана извирала је из самог живота. Народна књижевност је била традиционално сећање на некадашња времена, на претке, на њихова дела, обичаје и веровања, а истовремено је била и стално стварање о животу и колективним сновима, о људима и догађајима.

Два су основна облика изражавања народне књижевности: проза и стихови. Проза се јавља у виду: приповетке, предања, пословице и загонетке, а када је реч о стиховима то су: епско-лирске песме, лирске и јуначка епика. Као што су се певале у најразличитијим животним приликама, тако су народне песме, извођене на најразличитије начине. Јуначке или епске песме најчешће су певане уз пратњу гусала.

При крају 18. века народна поезија добија своју форму у песмарицама које тада настају у српским грађанским круговима по Угарској. Те песмарице, рукописне, често анонимне, израз су вишег духовног живота српског друштва тог времена. Писменији појединци, занатлије и трговци, војници и чиновници, бележе текстове у намери да их сачувају од заборавља. Поред уметничких дела ондашњих учених песника, ту су и историјски и хагиографски списи у прози, поезија коју смишљају и певају сами грађани и која је по вредности између уметничке и народне поезије, а по карактеру претежно љубавна.

Према књижевности ствараној у народу анонимно и усмено, у ондашњем друштву, нису сви имали једнак однос. Једни су ове творевине ценили и бележили, а други су се негативно односили према њима. Непријатељски однос према народној књижевности имали су учени људи, књижевно високо образовани. Обично су то били људи из црквених кругова. Црква није према народном песништву изражавала фронтално одбијање и осуду, такав став су имали поједини њени представници. Противљење се није односило на целокупно песништво, већ на оно нечедно, непристојно и паганско, па према томе опасно и штетно по хришћански морал.

Српска црква на простору Хабсбуршке монархије, у 18. веку, налазила се на удару католичке цркве и државних власти. Противник је био надмоћан и материјално и културно. Православно свештенство је у многоме заостајало за католичким. Недостајали су основни услови за просветни рад; није било школа за свештенике, није било наставника, ни потребних књига.

Аустријска власт се опирала оснивању штампарија за Србе. То је имало за реакцију доминацију руског утицаја. Русија је давала књиге и учитеље и подстицај у борби за православље. Везе српске цркве са Русијом су имале дугу традицију. Из Русије су српски монаси добијали књиге и новчану помоћ. Руски утицај на српску културу огледао се манифестно кроз рускословенски језик. Овај језик се најпре појавио у Српској православној цркви, у њеном богослужењу, где се употребљава и данас, у црквеној администрацији, и у школама које су биле под контролом цркве. Из цркве и школе, рускословенски је ушао у књижевност, смењујући српскословенски. Усвајање рускословенског језика, у 18. веку, значило је продор руског утицаја у српску културу. Културноисторијски покрет везан за долазак руских учитеља и прихватање рускословенског језика био је предуслов схватању заједништва вере и језика. Овај утицај је био јак све до почетка 19. века, када преовлађује европски културни утицај, а доминира немачки.

Усвајањем рускословенског језика није се прекинула пракса писања на народном српском језику. “Године 1770. на иницијативу председника Илирске дворске депутације, грофа Колера, дата је бечком штампару Курцбеку дозвола да штампа српске књиге” (Ивић 1998:137). То је допринело ширењу просвете међу Србима и смањило зависност српске културе од руске књиге. Почело је са објављивањем уџбеника за српске школе, и са преводињем из западноевропских литература. Крајем 18. века стварају се сви потребни материјални услови за развој српског школства у Монархији, а самим тим и услови за формирање грађанске интелигенције. У школе улази немачки језик, чије је познавање било услов друштвеног успеха у трговини и државној служби. Велики број уџбеника се штампа двојезично, са упоредним немачким текстом. Све већи број српске деце студира на универзитетима у земљама немачког језичког подручја. Сам немачки језик је, посебно у 18. веку, био веома отворен за стране лексичке утицаје, за француски, латински и италијански. Може се рећи да је 18. век раздобље када је почео и у великој мери се и завршио процес европеизације језика Срба који су живели северно од Саве и Дунава. У језику главнине српског народа, турцизми су и даље били доминантни. Језичка европеизација била је у складу с новом културном усмереношћу српског грађанства на аустријском тлу (Ивић 1998:138).

Додиром с мађарским становништвом оставили су трага у језику Срба на угарском простору. Позајмљене мађарске речи се најчешће тичу материјалне културе, ређе друштвених односа и управног система (астал, ашов, фиока, ципела, чезе, џак, шаргарепа, шатор, соба) (Ивић и Младеновић 1994:103).

Дијалекатска слика Србије је углавном уобличена у 18. веку. Миграциони покрети, који су попуњавали расељене и опустеле пределе, стално су доносили јужни говор у северније крајеве. Насељеници су били пореклом из Херцеговине и северних делова Црне Горе. Они су насељавали области западне Србије и са собом донели ијекавски херцеговачки дијалекат.

Херцеговачки насељеници, иако су били у већини, примили су екавски шумадијско-војвођански говор затеченог становништва. У културном мешању староседелаца и дошљака и њихових дијалеката, на страни староседелеца су значајне предности. Они су већ прилагођени средини, па су самим тим и економски јачи, имају по правилу већи друштвени престиж и служе као модел за друштвено опонашање. Досељеници најчешће долазе сукцесивно, тако да асимиловани потомци ранијих досељеника доприносе асимилацији новијих досељеника. Утапајући се међу екавце у северној Србији, Херцеговци су ипак имали утицај на језик овог говорног подручја.

Стање српског језика и књижевности крајем 18. века израз је друштвених прилика у којима живи српски народ. Реч је о средини која је већ вековима под турском и аустријском влашћу, о заједници која нема стално политичко и културно средиште, у оквирима огромног подручја, у честим миграционим процесима. Између Сент Андреје и Хиландара, Венеције и Москве, настају или се штампају српске књиге и развијају се српска култура и језик.

Српска књижевност крајем 18. и почетком 19. века развија се у условима појаве просветитељства. Српско просветитељство, као и европско, предност даје људском разуму. Просветитељство продире у српску средину под утицајем просвећеног апсолутизма Аустријске монархије и у вези је са реформама црквеног и школског живота поданика Аустријске империје. Те реформе су обухватиле: смањење броја српских манастира у Монархији, празника у српском календару и реформу нижег и средњег школства. Регулисано је и питање наставног кадра и надзорника, школовање женске деце и искључивање страних уџбеника и наставника из школа на територији Аустрије, што је довело до дерусификације српског школства и смањења руског књижевног и културног утицаја. Отварање српске штампарије у Бечу 1770. године повезано је са овим реформама.

Прави извори српског просветитељства су сложенији и јављају се под утицајима и са Истока и са Запада. Важан извор просветитељства код Срба било је протестантско школство у средњој Европи. Велики број српске деце похађао је наставу у Словачкој (у Братиславској академији, гимназији и лицеју) и у другим европским градовима, где су били непосредно укључени у значајна европска идејна и културна кретања. На тим училиштима крајем 18. века је долазио до изражаја борбени дух протестантизма усмерен против католичког апсолутизма. Суверенитет индивидуалног разума, слобода савести и друге идеје века разума, нашле су одјека и међу српским писцима, које предводи Доситеј Обрадовић.

Садржај српске просвећености чине: образовање најширих маса, реформа азбуке, књижевног језика, критика нездравих навика, просјачења, нерада, деформисаних погребних обичаја, прекомерних постова, празноверица, незнања, верске затуцаности монаштва, борба за права жене у друштву и породици (Историја... 1994:200).

Средишња личност просветитељства уопште је Доситеј Обрадовић. Кључни термин његовог програма је здрав разум. У Доситејевој идеологији здрав разум подразумева однеговани и образовани разум. Зато је у Доситејевом програму дато посебно место улози васпитања. Поверење у моћ науке код Доситеја је повезано с познавањем модерне просветитељске мисли и филозофије тога времена. Његове идеје о васпитању доводе се у везу са енглеским филозофом моралистом Џоном Локом. Доситеј је на Локовим позицијама када пориче урођеност моралних идеја и истиче да су срећа и несрећа појединца условљене васпитањем. Он прихвата и детерминистичке идеје, пишући о предодређеној линији људског живота. У области религије Доситеј заступа деизам, са следећим претпоставкама: верска трпељивост; издвајање првобитног јеванђеоског хришћанства од догме; монистичка слика света, природа као творац свега. Залаже се за морал изведен ван крила цркве и условљен личном срећом. Слободно мишљење је једна од основних тачки његовог програма. На путу просвећивања он види две етапе: рашчишћавање и рушење заблуда и предрасуда; изградњу човека на начелима слободног расуђивања.

IV

Основних школа, иако у најпримитивнијем облику, било је и у српским крајевима под турском и под аустријском влашћу. Те школе су постојале по грчком узору, у епископским резиденцијама, манастирима и при парохијским црквама. Постојале су школе у Пећи, Ваљево, Београду, Карловцима, Будиму и другде по многим манастирима и парохијским домовима оног доба.

1. Развитак школства код Срба у Хабзбуршкој монархији у 18. веку одвијао се у неколико карактеристичних етапа: српско-словенска етапа 1690-1726. година; руско-словенска етапа 1726-1749. година; време митрополита Павла Ненадовића 1749-1768. година и период просвећености који је био праћен терзијанским и јозефинским реформама. Српске школе у Монархији су биле до 1769. године у искључивој надлежности црквене организације. О школама, њиховом оснивању, издржавању и наставно-образовној садржини бринула се сеоска и градска православна заједница. Пресудну улогу су имали надлежни епископи и сам карловачки митрополит. Тек после Народно-црквеног сабора 1769. године, школе су постале предмет високе државне политике. Школама је, од тада, руководила и о њима се старала државна управа уз нешто умањено учешће цркве.

Код Срба у аустријским земљама током 18. века постојало је више типова основних и средњих школа. Школе вероисповедног обележја почињу се оснивати одмах после доласка Срба у Аустрију. Оснивале су их цркве за своје потребе, да би у њима припремале будуће свештенике. Садржина наставе у овим школама је била тако усмерена да васпитава свештенички кадар: учило се читање из црквених књига које су коришћене у богослужењу, писање се учило из истих књига, да би ученици могли да преписују књиге док српске штампарије нису постојале.

Ране основне школе су похађали будући свештеници, и само изузетно, деца имућних трговаца и занатлија, усмерена ка другим позивима. Школе су носиле назив “тривијалне школе” јер су биле организоване по узору на сличне грчке школе у Цариградској патријаршији. Учитељи су били свештена лица или калуђери по манастирима. Световни учитељи су били ретки, и они су поред учења деце били обавезни да обављају и помоћну службу у цркви. Школских зграда у овом раздобљу није било, настава је држана у приватним кућама или у парохијским домовима, па чак и у учитељским становима. У многим школама није било ни школског намештаја, него су ђаци слушали наставу стојећи или седећи на земљи. За српске школе су нешто боље прилике наступиле под митрополитом Павлом Ненадовићем. Негова заслуга је била у томе што је успео да омасови школе, и да код досељених Срба оживи свест о неопходности образовања за друштвени и економски положај,

као и месту и улози школа у борби за верски и национални опстанак у средини туђе вере.

1.1. Српско-словенске основне школе почетком 18. века су биле бројне и на подручју Карловачке и Београдске митрополије. Основних школа је било у Пожаревцу, Гроцкој, Мајданпеку, Крагујевцу, Ваљеву, Шапцу, Бељини и другде, и по многим манастирима: Винчи, Раковици, Манасији, Раваници, Љубостињи, Петковици и другде, по многим селима, у кућама угледних свештеника. Још бројније су биле школе по Срему и Угарској: Митровици, Шиду, Винковцима, Земуну, Карловцима, Новом Саду, Сегедину, Будиму, Сент-Андреји, Батајници и другде, по већини фрушкогорских и осталих манастира.

Школске зграде су биле сасвим обичне сиротињске куће, обично близу цркве. Редовне српско-словенске школе су биле смештене у врло лоше зграде онога доба. Школске просторије, у тим зградама, састојале су се обично само у једној соби, која није могла примити потребан број ученика. Од намештаја је постојао један сто и понека клупа, па су учитељ и ђаци (око тридесетак) седели заједно за тим столом. Тако су изгледале школске зграде редовних општинских или црквених, митрополитских школа, о којима су се старале општине или митрополит, подмирујући школске потребе и плаћајући учитеље. Постојале су и приватне школе по манастирима и свештеничким домовима. Неки калуђери су држали школу у својој или за то одређеној ћелији, а парохијски свештеници у својој соби. Радослав Грујић даје приказ једне такве школе: “У манастиру Винчи, ћелија, – у којој се осморо деце 1733. г. обучавало, – изгледала је овако: саграђена је од дрвета, дувари су јој оплетени шибљем, па равно блатом олепљени и обељени, један прозор и тај хартијом залепљен; а у њој не беше ништа друго до: един кревет, на нем едино ћебе и јастук” (1906:8).

Учитељи су поседовали знања (често непотпуно): читања, писања, појања црквених песама. Најпримитивнији систем рачунања знали су само најбољи међу учитељима. Ниво учитељске образованости се није много разликовао од нивоа обичних сељака. Све тадашње школе биле су институције приватно-правног карактера, па учитељи нису имали никаква специјална права, осим права на погођену награду за обучавање деце. Њихова дужност је била да обучавају децу у оном, што су и сами знали, а посебно: читати и писати, и понегде појати, спремати их за механичко обављање свештеничке службе, којој се и огромна већина тих ученика и посвећивала. По већим трговачким местима, као у Београду и Будиму, захтевало се од учитеља да знају научити ученике и разним основним рачунским облицима. Поред ове дужности, учитељи су били дужни да обављају црквењачке и појачке послове. Тако су морали звонити, палити кандила, опслуживати свештенике, при сваком богослужењу, као и при опелу, појати и друго.

Учитељи су често занемаривали своју главну дужност и окретали се осталим споредним пословима. Обично су становали уз школу, по

епископијама и манастирима, поред стана, имали су још и осветљење, огрев и храну. Плата им је била врло мала. Новац који се издвајао за учитеље, узиман је од имућнијих родитеља у општини чија деца полазе у школу. Посао прикупљања новца вршили су од општине одређени људи. Сиромашнији слојеви су били ослобођени од школског пореза. Само је изузетно сам учитељ сакупљао новац. Било је случајева да су неки учитељи, које је црква или општина овластила, добили и право да за време извесних празника (за време богослужења) прикупљају милостињу себи.

Парохијски и манастирски свештеници добијали су за обучавање деце награду од родитеља, према унапред утврђеној погодби. Награда се одређивала према томе, да ли је дете код тих учитеља било на стану и храни. У манастирима су често та деца, као манастирски ђаци, били уједно и послуга, па се није тражила посебна награда за њихово школовање.

Школу су похађала деца углавном имућних друштвених слојева: земљорадника, занатлија, трговаца и свештеника. Деца су у школу полазила и са шест година, а најчешће у добу од десете до дванаесте године старости. У школи су деца остајала најмање пет, а највише петнаест година. Било је и случајева да су у школу ишла деца после изученог заната, да науче да читају и пишу, неки се приклањали и свештеничком послу.

Посебног дисциплинског реда за ученике тада није било. Дисциплину је сваки учитељ регулисао по свом нахођењу. У већини случајева дисциплина је била врло строга, према Светом писму и грчким узорима.

Главни циљ те школе био је научити читати црквене богослужбене књиге, писати и појати, па се према том циљу одређивао и метод и средства наставе. Учитељи су се држали, деценијама, утврђеног система при обучавању. Прво се учила “наустица” – упознавање слова “азбуке”, срицање слогова и реченице. Није било никаквих методички изграђених поступака, нити штампаних “Буквара”, и других помоћних средстава. Учитељи су се сами сналазили при упознавању деце са словима. У старој словенској азбуци, којом су се тада Срби служили, било је око 50 различитих слова. Свако слово је имало своје име. Пуно је времена било потребно да деца повежу именоване слокове у слокове и речи. Начин при обуци био је механички, све се учило напамет, без икаквих објашњавања. Псалтир и Часловец су основне богослужбене књиге које су се училе. Писање се учило вежбањем, а састојало се у преписивању написаних или штампаних богослужбених књига.

Резултати наставе у српско-словенским основним школама били су такви да нису задовољавали ни основне друштвене потребе религиозно-просветног живота Срба с почетка 18. века.

1.2. Прва руско-словенска основна школа отворена је у Сремским Карловцима 1. октобра 1726. године. И поред многих слабих страна првог редовног учитеља, ова школа је за неколико година дала српском народу приличан број спремних учитељских снага. Ти нови учитељи отворише одмах нове школе руско-словенског правца, прво по свим већим местима а затим и

у мањим и у манастирима, одакле постепено истиснуше вековне српско-словенске школе.

Зграде у које су биле смештене прве редовне руско-словенске школе нису биле ништа боље од оних зграда, у којима су већ биле српско-словенске школе. Учители су били руско-словенски, из Московске школе. Руско-словенску школу похађају већином одрасла деца и зрели људи, који су већ знали читати и писати по дотадашњем српско-словенском начину.

Основна школа Букварица, трајала је у прво време само 9 месеци, од 1. октобра до 1. јула. Ученици виших разреда, који су се убрајали у средњу школу (граматика), проводили су у школи 10 и по месеци, од 1. октобра до 15. августа. Приступ у школу новим ђацима је био слободан током целе године, што се и практиковало. У почетку су у Карловцима и Београду ученици становали по приватним становима, где су их њихови родитељи и старатељи сместили, али се већ крајем 1727. године у Карловачком двору издвајају посебне просторије за становање неких ученика. То је био први школски интернат. О школи и ђацима је посебно бринуо митрополит, па Грујић каже: “Тако је добри митрополит Мојсије, већ одмах у почетку рада на реорганизацији српских школа, поред свих материјалних неприлика, у којима се налазио, пружио прилику многој доброј али сиромашној деци Српскога Народа, да о његову „круву и руву” достојно се спреме за просветитеље свог народа” (1906:81).

И у овој школи главни наставни предмет је био читање. Користи се Буквар који је написао руски архиепископ, по жељи Петра Великога. Петар Велики је придавао овој књизи тако велику важност, да је наредио, да се чита у цркви, у време великог поста. То је управо био уџбеник за науку вере, са моралним упутствима. Буквар за основне школе је био штампан на руско-словенском језику, по њој се учило рускословенском читању и изговарању. Из тих Буквара научила су српска деца читати и писати рускословенским језиком и правописом, и многи постадоше учители по разним крајевима Београдско-Карловачке митрополије. Задатак ове основне школе, поред обуке у читању и писању, био је и у томе да оне, који су већ знали да читају и пишу, научи правом књижевном језику: рускословенском читању и писању.

Наука вере није постојала као посебан наставни предмет, него је извођена уз читање. У предговору Буквара био је задатак свештеним лицима и родитељима да уче своју децу верским и моралним истинама које су ту садржане. И учители који нису били свештена лица предузимали су обуку у вери, тражећи од ученика да запамте десет Божјих заповести, Оченаш, Молитве Богородици, Симбол вере и девет јеванђеоских блаженстава, као саставних делова школског Буквара. Главни метод учења био је механичко памћење, поред свих тумачења.

Највећа заслуга ове руско-словенске школе била је у томе што је дала изванредан број доста спремних учитеља, који су се заузели за школски и просветни рад у народу. Ова школа као и рускословенски језик последица су

доминације руског утицаја на српски народ, под благословом Аустро-Угарске Монархије у 18. веку.

Аустројска власт се одлучно противила подизању српских нижих, а посебно виших школа, а протежирала је своје (немачке) ниже, и више (латинске) школе. Главни циљ ове власти није било ширење просвете српског народа, већ ширење католицизма. Зато је било одређено, чим су биле подигнуте тривијалне школе у Београду, да они који желе да буду учитељи, треба да полажу испит за оспособљавање пред језуитама. У ту сврху се у Београду оснивају 1726. године гимназије, четири разреда латинске школе. У њој су била два професора, језуита.

Средње школе су биле: латинска, Покрово-богородична и гимназије. Латинске школе су биле средње наставно-образовне установе, претече каснијих гимназија. Најзаслужнији за њихово оснивање је митрополит Мојсије Петровић. Он је издејствовао Србима у Монархији да се 1727. године одобри од стране аустројских власти отварање виших и нижих школа. Убрзо је обновљен рад руско-словенске школе у Карловцима. Изучавање латинског језика у овој школи започело је средином 1729. године, а предавао је Максим Суворов, један од најзаслужнијих руских свештеника за развој руско-словенске школе. Школске 1729/30. године образована је латинска школа у саставу карловачке руско-словенске школе. Имала је шест разреда који су узастопно отворани сваке године: аналогија, инфими, граматика, синтакса, поетика и реторика. Организација школе је одговарала организацији средњих школа у Угарској тога доба.

Највећи део издатака за издржавање школа, а посебно за плате учитеља, подмиривао је сам митрополит из својих властитих доходака. Тако је било не само у Београду и Карловцима, као резиденцијама митрополитовим, него и у Пожаревцу, Даљу и Вуковару. У другим епархијама старале су се саме општине, како за плату тако и за издржавање учитеља. Издржавање општинских школа и учитеља и у овом периоду је остало исто: учитељи су склапали уговор са општинским представништвом, ови су одређивали порез за чланове своје општине; сиротињски друштвени слој је био ослобођен овог пореза.

1.3. Доласком Павла Ненадовића на чело митрополије, рад на народном просвећивању добио је нову снагу, а средње општеобразовне школе су добиле на садржају. Његова Покрово-богородична школа била је прва у реду средњих школа код Срба у Аустроји која је понела званични назив гимназија. Ненадовић је основао школу по плану тадашњег будимског епископа. Задатак ове школе је био да поред општег образовања усмери свој наставно-образовни задатак у два правца: на оспособљавање младог свештеничког кадра по узору духовних школа; на припрему будућих учитеља тривијалних школа. Школа је добила име по датуму почетка свога рада на дан Покрова св. Богородице, 4. октобра 1749. године. Радило се у школској згради која је била саграђена за ту сврху. Наставно особље је било световно и

духовно из митрополитове околине. Полазници ове школе су претходно научили читање, писање и појање. Покрово-богородична школа је била право школско средиште, јер је окупљала клирикалну, илирско-граматичку, латинску и грчку школу.

Настава у клирикалној школи је била за свештенике и ђаконе и трајала је три месеца рада и три месеца одмора у току једне године. После завршетка школе кандидати су враћани на своје редовне дужности, или су настављали рад у латинској школи. Главни предмети у овој школи су били: граматика, литургијар, требник и катихизис, и посећивање свих богослужења у цркви. У илирско-граматичкој школи предавана је словенска граматика, читање, писање и редовно посећивање богослужења у цркви. Латинску школу су могли похађати свршени ученици илирско-граматичке школе. Она се делила на нижу (граматичку) и вишу (реторичку). Главни предмет у школи је био латински језик, на коме је извођена целокупна настава. Предавани су још: катихизис, црквено појање, библијска историја, историја римских, грчких и византијских царева, народна (угарска) историја, калиграфија, географија, аритметика, немачки и грчки. По структури то је била општеобразовна школа. Грчка школа је заведена 1755, а главни предмет је био изучавање псалтира.

Митрополит Павле Ненадовић основао је у Карловцима гимназију у којој су се читала дела из латинске класике, која су преписивана уз учитељово диктирање, или су ђаци преписивали један од другог. Код куће су се ученици спремали за превод и тумачење дотичних поетичких и реторичких принципа. Ученици су имали и самосталне саставе и домаће и школско вежбање. То је утицало да се развије уметничко песништво и говорништво у српском народу.

Ученици су најпре изучавали буквицу и Десетословље, затим настављали школовање и домаће вежбање у читању – читањем Чаславца и Псалтира, па тек онда прелазили у словенску граматичку школу, која је трајала две године. Тек они, који су добро изучили словенску граматичку могли су прећи у гимназију и учити латински.

Најважнију улогу у тадашњем српском друштву у Монархији, имали су војнички и свештенички слој. За свештенички слој су се бринули сами митрополити: отварају школе, којима је главни задатак био да спремају свештенички подмладак. За струковно образовање војничког слоја није било ништа урађено, а народни представници су у том слоју гледали сву своју моћ. Аустрији дати децу да их спрема у својим војничким школама, значило је по уверењу митрополита, исто што и дати их непријатељу да их одроди, да од њих створи друге јаничаре. Зато српско свештенство тражи помоћ од руских војних академија.

Основна карактеристика нешто развијенијег школства, у другој половини 18. века, међу Србима у Монархији садржала је правила понашања и за учитеље и за ученике. Учители су били дужни да уче децу позитивним

људским особинама по хришћанском узору: доброты, скромности, милосрђу и другом (Грујић 1906:171).

Дужност учитеља је била да науче ученике да редовно сваке недеље, празника и у одређене светитељске дане, долазе у цркву. У цркву да долазе из школе у реду два по два, да по улици иду пристојно и послуже за пример простим људима. Учили су их понашању у цркви за време литургија и бдења. Ученици су дужни да редовно долазе у школу, осим недељом и за време верских празника. Не смеју изостајати неоправдано из школе. Ученици су морали да се свом учитељу покоравају као и оцу, што је произилазило из ауторитарних односа у друштву. У школу се долази пре учитеља и остаје три сата. Гимназијски професори славено-латинске школе, као и учитељи основних школа и словенске граматике, морали су ученике поучавати књижевном словенском језику. Дужности и правила понашања учитеља и ученика прописивао је сам митрополит.

Прву гимназију у Карловцима основао је митрополит Стефан Стратимировић 1792. године. Према његовој замисли гимназија је требало да послужи као припремна школа за будуће студије. Рад су најпре започели припремни разред и два граматикална разреда. У гимназији се радило према наставном плану који је важио за школе у Угарској, чиме је створена могућност да свршени ученици Карловачке гимназије могу наставити школовање на универзитетима у Аустрији или Угарској. За оне који су се определили за трговину и занате била су довољна три или четири разреда гимназије. Карловачки ђаци су уживали веома велики углед и заузимали прва места у угарским лицејима. Наставни план и програм гимназије важио је до 1825. године. Циљ овог програма био је да српском православном грађанству без обзира на звање и друштвени положај (свештеницима, војницима, трговцима, занатлијама, земљопоседницима) пружи одговарајућу школску спрему у духу идеја просвећености, да пружи одговарајућа предзнања за студије.

2. За време турске владавине у Београду је било доста Грка, који су имали и своју школу. У ту школу ишла су и нека српска деца. Услед недостатка материјалних средстава, грчка школа у Београду је остала само као основна школа, у којој се учило на грчком читати, писати и појати. Грчку школу је издржавала грчка колонија у Београду (трговци).

Поред мале грчке школе у Београду је крајем 18. века постојала и мала српско-словенска школа. Све школе у српским крајевима под турском влашћу носе типично средњовековно обележје: све су црквене установе, чија је главна и једина карактеристика религиозност. Учитељи и ученици обавезно иду у цркву и три пута дневно. Мала школа у Београду је прва богословска школа, припремна школа за свештеничко звање. Читање и писање само су средство учвршћивања религиозности. У школи осим црквених и нема других књига.

Језик на коме се изводи настава по школама није народни говорни језик. Почетком 18. века у школама се користи српскословенски језик. Затим улазе руске књиге а са њима и руски језик у српске школе. Митрополија у то време отвара у Београду школу у којој се учи читање руских црквених књига. Тако се потискује српскословенски језик из школа и уводи рускословенски.

Школе у Србији током 18. века нису радиле ни по каквим плановима и програмима. Настава је такорећи једнопредметна у свим разредима, па нема шта да се планира. Таква настава упућена је на једну одређену књигу, која је истовремено и програм. Најпре се учи буквар (класа буквараца), што траје и неколико година. Пошто се савлада буквар, чита се часловац (класа часловаца). Учење се завршава читањем псалтира (класа псалтираца). Писање се учи ређе и сматра се споредним. Настава почиње учењем буквара кад га ученици имају, а чешће се учило из рукописа. Рачунање на рабош је било врло распрострањено, народ је једино тако и рачунао.

Независно од свега развијала се самоучка писменост. Сам Вук Караџић се као дечак учио самоучки читати и писати. Прота Матеја Ненадовић учио се писмености крајем 18. века и даје приказ о просвети у Србији тога доба. Он пише: “У оно време у Србији ни трага од школа није било, но сваки ђак који је желео што учити, морао је попу или у манастир ићи. Премда су морали сиромаси ђаци и на једном и на другом месту служити и попине и игуманове коње седлати и раседлавати, опет је свако радо сносио, који је желео што научити и попа бити, за чим је онда свако тежио, јербо у Србији онда није било другога господства, кроме бити кнез, поп или калуђер, а и пандур имао је неко мало одличје” (Ненадовић 1926:12).

Литература

1. Аџић, Сретен (1899) *Српска национална школа*. Београд: Државна штампарија.
2. Васиљевић, Хаџи Јован: “Подаци за школске и црквене прилике у Нишу од 1827. до 1860.”, одштампано из *Годишњице Николе Чуџића*, књига XXXV.
3. Вукићевић, Миленко (1893) *Школе и школовање за време Првог устанка (1804-1813)*. Није забележен издавач.
4. Гавриловић, Андра (1902) *Народне школе у Србији 1803-1815*. Београд: Учитељско удружење.
5. Гавриловић, Никола (1980) “Школство код Срба у Хабзбуршкој монархији”, *Историја српског народа*, IV. Београд: СКЗ.
6. Гавриловић, Никола (1974) *Историја школа и образовања код Срба*. Београд.
7. Гавриловић, Славко (1994): “Срби у Хабзбуршкој монархији и српска револуција”, *Историја српског народа*, V-2. Београд: СКЗ.
8. Грујић, Радослав (1908) *Српске школе 1718-1739*. Београд: Издање задужбине М. И. Коларца.

9. Деретић, Јован (1981) *Први устанак и култура*. Београд: КНУ.
10. Ђорђевић, Владан (1896) *Грчка и српска просвета*. Београд: Државна штампарија.
11. Ђорђевић, Живојин (1950) *Школе и просвета у Србији 1700-1850*. Београд: Знање.
12. Ђорђевић, Живојин (1957) *Историја васпитања у Срба*. Београд: Знање.
13. Ђорђевић, Мирослав (1984) *Развој политичких и државних установа Србије од краја 18 до почетка 20. века*. Ниш: Градина.
14. Ђорђевић, Тихомир (1922) *Из Србије кнеза Милоша*. Београд: Државна штампарија.
15. Ђунковић, Срећко (1970) *Школство и просвета у Србији XIX века*. Београд: Педагошки музеј у Београду.
16. Ђурић, Војислав (1961) *Доситеј Обрадовић*. Београд: Завод за издавање уџбеника НРС.
17. Ивић, Павле (1994) “Језичке прилике”, *Историја српског народа*, VI-2. Београд: СКЗ.
18. Ивић, Павле (1998) *Преглед историје српског језика*. Сремски Карловци – Нови Сад.
19. Ивић, Павле и Младеновић, Александар (1994) “Културна историја”, *Историја Срба*, IV-2. Београд: СКЗ.
20. Јакшић, Гргур, Страњаковић, Драгослав (1937) *Србија од 1803-1858*. Београд: Геца Кон.
21. Карацић, Вук (1827) *Даница, Забавник за 1827*. Беч.
22. Карацић, Вук (1972) *Етнографски списи*. Београд: Просвета.
23. Костић, Мита (1952) *Доситеј Обрадовић у историјској перспективи 18. и 19. века*. Београд.
24. Костић, Мита (1929) *Прве појаве француске културе у српском друштву*. С. Карловци.
25. Костић, Мита (1964) “Западноевропска културно-историјска раскрсница Срба у 18. веку (нова концепција српског 18. века)”, *Споменица у част новоизабраних чланова САНУ*. Београд: САНУ.
26. Милићевић, Ђ. Милан (1879) *Поглед на народно школовање у Србији*. Београд: Државна штампарија.
27. Милићевић, Ђ. Милан (1868) *Школе у Србији од почетка овога века до краја школске 1867*. Београд: Државна штампарија.
28. Ненадовић, прота Матија (1926) *Мемоари*, књига I. Београд: СКЗ.
29. Новаковић, Стојан (1911) “Доситеј Обрадовић и српска култура”, *Споменица Доситеја Обрадовића*. Београд: СКЗ.
30. Пантелић, Душан (1927) *Београдски пашалук пред Први српски устанак*. Београд: Државна штампарија.
31. Самарцић, Радован (1994) “Срби у Турском Царству од Београдског мира до првог устанка 1739-1804 (Унутрашњи живот)”, *Историја српског народа*. Београд: СКЗ.
32. Цвијић, Јован (1987) *Балканско полуострво*. Београд: Српска академија наука и уметности – Књижевне новине – Завод за уџбенике и наставна средства.

33. (1994) *Историја српске културе* (редакцијски одбор Павле Ивић). Београд: Удружење издавача и књижара Југославије.
34. (1994) *Историја српског народа*. Београд: СКЗ.

Natalija Jovanović

Socio-educational Situation in Belgrade before the First Serbian Rising

Summary

During 18th century schools in Serbia functioned without school curricula and programs. There was nothing to plan since lectures were based on one subject in all classes. This kind of lectures forced only one book that represented school program at the same time. Bukvar was taught at the beginning (the class of bukvarica), which used to last for a couple of years. After that, caslovac was read (the class of caslovci). The lectures ended by reading psalms (the class of psalm readers). Writing was taught rarely and was not consider necessary. The students learned from bukvar, provided they had one, otherwise (and more frequently), they studied from scripts. Tallying was very wide-spread, it was the only way people did sums.

Key words: schools, curricula, programs, social situation.